

PINTÉR BORBÁLA

A LEVÉL SZEREPE ÉS MŰKÖDÉSE
KEMÉNY ZSIGMOND *FÉRJ ÉS NŐ* CÍMŰ REGÉNYÉBEN

A korábbi irodalomtörténeti hagyomány a Kemény-életművet rendre romantika és realizmus dialektikájában értelmezte, majd erősödni kezdett e viszony diszjunktív jellege. Az elmúlt években Szegedy-Maszák Mihály monográfiája¹ megnyitotta a lehetőséget a modern tendenciákat kereső Kemény-recepció előtt, ami mára a recepció hatástörténetévé hagyományozódott. Kemény regényeit a jelenkori értelmezés² szerencsésen kiemelte ebből az oppozicionális szemléletből, és a 19. századi regények modern olvasata egyre gyakoribb témája a jelen irodalomtörténetének,³ továbbá az újraolvasások nyomán e század műveinek sokasága kezd új helyi értéket kapni a prózatörténet kánonjában.

A Kemény-életmű újraolvasása tehát már javában tart, az értelmezések horizontján nem a tematikus-fabuláris módosulások, jellemfejlődések állnak, hanem az újraértelme-

¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2007 (első megjelenés: Bp., Szépirodalmi, 1998).

² Kemény regényeihez hasonló olvasási móddal közelít több tanulmány is, melyek közül a teljesség igénye nélkül említünk néhányat: BENKŐ Krisztián, *Szinekdoché és önkívület: Apokalipszis-értelmezések Kemény Zsigmond A rajongók című regényében* = B. K., *Önkívület: Olvasónapló a magyar romantikáról*, Pozsony, Kalligram, 2010, 192–239; BÉNYEI Péter, *Elbeszélések a személyiség identitásvesztéséről [Kemény Zsigmond: Ködképek a kedély láthatárán]*, StudLitt, 38(2000), 65–83; BÉNYEI Péter, *Reprezentáció és allegorizáció [Kemény Zsigmond: Zord idő]*, Alföld, 2003/1, 60–78; EISEMANN György, *Elhallgatás, beszéd, szubjektum Kemény Zsigmond regényeiben*, Iskolakultúra, 2007/1, 41–47; GÖNCZY Mónika, *Az Özvegy és leánya szövegvilágai*, StudLitt, 38(2000), 84–113; HITES Sándor, *Prognózis és anakronizmus: A Zord idő mint politikai példázat* = H. S., *A múltnak kútja*, Bp., Ulpius-ház, 2004, 25–101; KUNKLI Enikő, *A közösségi narratívák és egyéni önnarratívák összehangolásának esélyei Kemény Zsigmond Férj és nő című regényében*, StudLitt, 43(2005), 115–143; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az újraolvasás kényszere (A rajongók)* = Sz.-M. M., *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998, 72–93; Z. KOVÁCS Zoltán, *Példázatosság és (romantikus) ironia Kemény Zsigmond három regényében (A szív örvényei, Férj és nő, Ködképek a kedély láthatárán)* = Z. K. Z., „*Vanitatum Vanitas*» Maga is a humor”: *Az ironia (korlátozásának) változatai a magyar romantika irodalmában*, Bp., Osiris, 2002, 139–186.

³ Gondolunk itt például: EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Bp., Korona, 1998; NYILASY Balázs, *A románc és Jókai Mór*, Bp., Eötvös, 2005; *A Jókai-olvasás esélyei az ezredfordulón*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2005; DEVESCOVI Balázs, *Eötvös József 1813–1871*, Pozsony, Kalligram, 2007 (Magyarok Emlékezete); HITES Sándor, „...még dadogtak, mikor ő megszólalt”: *Jósika Miklós és a történelmi regény*, Bp., Universitas, 2007; T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern: Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózai poétikájában*, Bp., L'Harmattan, 2007; SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór*, Pozsony, Kalligram, 2010.

zés szempontjai alapján a szövegek immáron helyet kaptak a modern paradigma rendjében. E tradíció nyomdokain haladva dolgozatunkban Kemény *Férj és nő* című regényét elsősorban a benne fellelhető leveleken keresztül vizsgáljuk. A regény levélváltásait többféle módon ítéli meg a kritika,⁴ mi e szerkezeti megoldás előnyeit látjuk. Igyekezni fogunk olyan olvasási móddal közelíteni a regényhez, amely nem vonja törlésjel alá a szöveg romantikus értelmezését, hanem egyszerre figyeli a cselekmény romantikus szét-tartását és várakozik a szálak összetalálkozására, érzékeli a fordulatokban gazdag cselekményszervezés és az objektív–szubjektív nézőpontot váltogató történetmondás eljárásait, egyúttal a formanyelv ettől való elkülönböződését is konstatálja, és az integratív történetmondás dekonstruálására, a megszakítottság és a folytonosság megszűnésének formaelvére figyel, valamint észrevesz és kapcsolatot teremt korábban össze nem tartozónak tűnő elemek között.

A levelekre fókuszáló olvasási mód nyilvánvalóan felértékeli és kitüntetett helyen kezeli a metaforikus elbeszélést jellemző szöveg(közt)iség, megalkotottság, nyelviség és önreflexió alakzatait. A levelek létmódjában – írásmivoltuk miatt – egyrészt grammatikai analízis alapján hozzáférhető a műalkotás stabilitása, fakticitása, másrészt kommunikációs funkciójukban, a címzetthez fordulásukban a befogadás aktusa emelkedik ki, ami a megértés folyamatszerűségére, temporalitására figyelmeztet. A levelek vizsgálata tehát olyan megkerülhetetlen kérdéseket vet fel – mint megalkotottság, szövegszerűség, írás és olvasás trópusa, valamint a szövegben megmutatkozó szubjektum önreprezentációja, elbeszélhetősége; megértés és recepció ontológiája; stb. –, mely kérdéshorizontokban a modernitás kérdéspillérei ismerhetünk.

Bár Robert Adams Day megengedő definíciója szerint levélregény minden olyan hosszabb-rövidebb, részben vagy teljesen kitalált, prózában írt közlés, amelyben a részben vagy teljesen fiktív levelek a narráció közvetítőeszközeként szolgálnak, s a cselekmény alakulásában jelentős szerepet játszanak,⁵ ám mi mégis eltekintünk a regény műfaji besorolásától, és a szövegben fellelhető leveleket mint betéteket olvassuk. A próza-irodalom gazdag olyan művekben, amelyek nem tisztán levelekből és/vagy naplórészletekből állnak, hanem a levelekkel megtörik a prózai szövegfolyamot, megszakítják a diszkurzív és narratív szintek egymásba kapcsolódó dinamikáját, beépülnek a (fő)szövegbe, s ezek a beékelődések – strukturálisan – betétként is értelmezhetők.⁶

A levélbetétek már az első kiadásban is jól láthatóan megtörik a prózafolyamot, így már vizuálisan is kitűnnek. A levél mint szubtextus⁷ kétélű forma, hiszen egyrészt a

⁴ BARTA János, *A pálya ívei: Kemény Zsigmond két regényéről*, Bp., Akadémiai, 1985, 65; SZEGEDY-MASZÁK 2007, 124–126.

⁵ Robert Adams DAY, *Told in Letters: Epistolary Fiction before Richardson*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1966, 5.

⁶ „...mindig kikapcsolja a főszöveg terét és idejét [...] ott kezdődik, ahol az értelmező az addigi szinectochikus vagy metonimikus előrehaladás megszakadását állapítja meg, és ott végződik, ahol ennek folytatását érzékeli.” SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalmi mű alaktani hatáseleméletéről* = SZ.-M. M., *Minta a szényegen*, Bp., Balassi, 1995, 24–66, 39.

⁷ A levélbetétek struktúrájának leírásához a szubtextus fogalmát hívjuk segítségül, egy olyan szövegbe ágyazott alszöveggént, ami metaforikusan, metonimikusan vagy szimbolikusan is kapcsolódhat a főszöveghez,

beágyazó narratíva folyamatossága ellen dolgozik, másrészt architextuális⁸ kötelmeiből adódóan az unalmasság kelepccéjébe eshet a kötelező levélsémák (megszólítás, dátum, helyszín és zárlat) mindenkorai használatával és azok ismétlésével. Keménynél – mint azt majd alaposabban vizsgálni is fogjuk – e klisék többnyire, még sok levél esetében sem válnak zavaróvá, mert vagy mint szükségtelen elem elmaradnak (megszólítás, zárlat), vagy ha egy kötelező formula mégis megjelenik – leggyakrabban a dátum vagy a helyszín –, annak a szövegszerveződésben jelentősége lesz.

A leveleket betétként alkalmazó epikai művek esetében a beékelődő szöveghelyek egy fikciós közegbe ágyazódnak, vagyis ilyenkor különböző narratív szintek találkoznak. Genette munkájában⁹ kiépíti a beágyazó és a beágyazott narratíva rendszerét, figyelembe véve időiségük, egymáshoz való viszonyuk és kapcsolódásuk módját. A levélbetétek esetében beágyazott szövegtestet feltételezünk, amely része a beágyazónak, és az addigi diegézis¹⁰ rendjét épp azért függeszti fel, hogy olyan események vagy jellemvonások jussanak az olvasó tudomására, amelyeknek elmondására az addigi – többnyire extradiegetikus, még akár nullfokalizációjú – elbeszélésrend nem mutatkozott alkalmasnak.

A levélregények sokféle intradiegetikus nézőpontból álló összetett perspektívájához képest a levélbetétek elbeszélésekor távlatváltás következhet be, mégpedig a szövegre reflektáló nézőpont megalkotásával. Míg a levélregényben nincs a szereplők és történe-

valamint szétszóródik a szövegben, de kibontása átszövi a regény egészét, így segíti annak egészben történő értelmezését. Riffaterre szerint a szubtextus többnyire egy jelentéktelen tárgy és egy hermeneutikai funkció poláris ellentétére épül. Azt helyezi a fókuszba, ami a valóságban elhanyagolható lehetne, azaz „a szubtextus mindent tartalmaz, ami a regényt működőképessé teszi.” Michael RIFFATERRE, *Szimbolikus rendszerek a narratívában*, ford. MÁTHÉ Andrea = *Narratívák, 2, Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijarat, 1998, 61–85.

⁸ A levelek transztextuális allúzióiban – főként a szöveg paratextuális, architextuális, pretextuális rétegeiben – érhető tetten a misszilis kötelező formai elvárásainak imitációja. Vö. Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, ford. BURJÁN Mónika, Hel, 42(1996), 82–90.

⁹ Gérard GENETTE, *Die Erzählung*, Hrsg. Jochen VOGT, aus dem Französisch von Andreas KNOP, München, Wilhelm Fink Verlag, 1998, 32–53.

¹⁰ A diegézis fogalmát Genette tanulmányaira támaszkodva használjuk. Genette *Az irodalom elméletei* című tanulmányában (Gérard GENETTE, *Az elbeszélő diskurzusa*, ford. LOVAS Edit, SEPEGHY Boldizsár = *Az irodalom elméletei*, I, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor–JATE, 1996, 61–98) az elbeszélés három különböző jelentésrétegét választja szét. Az elbeszélést egyedi értelemben a szövegalkotási folyamat eredményeként értelmezi, narratív kijelentésként, azaz valamely eseménysor szóbeli vagy írott közléseként. Történetnek vagy históriának nevezi a diskurzus tárgyát képező valós vagy fiktív események egymásutánját, míg narrációnak a szövegalkotás folyamatát, a történet elbeszélésének aktusát. Genette az elbeszélői kategóriák felállításakor továbbá szempontként veszi fel, hogy a narrátor a történetben cselekvőként, résztvevőként, vagyis homodiegetikus módon lép-e fel, vagy azon kívül marad, heterodiegetikus pozícióban jelenik-e meg. Valamint azt vizsgálva, hogy az elbeszélő és maga a történetmondói aktus része-e az elbeszélésnek magának, megkülönböztet extradiegetikus és intradiegetikus narrátori helyzetet. Az előbbin az elsőfokú narrációt, a keretelbeszélést érti, amikor a heterodiegetikus elbeszélő bemutatja egy szereplő történetét. Az ebbe beiktatott – ehhez képest másodfokú – narratíva az intradiegetikus helyzet, amikor maga az elbeszélői tevékenység az elbeszélés részét alkotja, a történeten belüli szereplő általában narrátorrá lép elő és elmesél egy történetet. Az intradiegetikus narráció tehát narráción belüli narráció. E két kategóriát keresztezve négy alaptípus alkotható meg: extradiegetikus – heterodiegetikus, extradiegetikus – homodiegetikus, intradiegetikus – heterodiegetikus, intradiegetikus – homodiegetikus. Lásd erről még GENETTE 1998, 33–41, 48–53, 178.

teik fölé metapozícióba helyezett történetmondó – illetve az olvasási módra nézve csak a szerkesztői pretextusok illetve paratextusok¹¹ adhatnak útmutatásokat –, nincs kijelölt módja a levelek összerendezésének, a köztük lévő kapcsolat megteremtésének, addig a levélbetétekkel operáló alkotások esetében viszont az interpretációs útmutatás meghatározó. A levélregények olvasásakor az értelmezői munka tehát más, ugyanis a levelek közötti viszony, a köztük lévő globális összetartó erő megalkotásában és a cselekményszálak felgombolyításában – elbeszélői intelem híján – a befogadó önállóan tevékenykedhet. Ezzel szemben a levélbetéteknek az elbeszélő gyakorta nemcsak közlője, hanem implicit vagy explicit szándékkal alakítója, összefoglalója, megcsonkolója vagy kommentálója, tehát a levélszövegekhez való hozzáférés csak e közlői beavatkozás következtében, a szöveg megalkotottságának megtapasztalása során lehetséges.

A levélbetétek tehát megváltoztatják a narráció addigi menetét, a külső nézőpontú, heterodiegetikus történetmondás helyébe belső nézőpontú, homodiegetikus elbeszélés lép. Megszakítják annak a történetnek a menetét, amelybe ágyazódnak, felfüggesztik a főszöveg terét és idejét, egy jelölten más tér- és idődimenzióba áthelyezve azt, ezáltal felfüggesztve a regényidőn belüli folytonosságot és az egyirányú történetmondás rendjét is. A keretelbeszélésbe beékelődő intradiegetikus narratíva olyan perspektíaváltást eredményez, amelynek következtében az olvasó betekinthez az addig kívülről láttatott szereplő egyes szám első személyben előadott történetébe. Az egyéni hangok megszólaltatása lehetőséget ad a különböző nyelvi regiszterek, stílusbeli különbségek megjelenítésére, és azok egymáshoz való viszonyának ábrázolására, némelykor akár egybejátsztatására. És mivel a levélbetétek fogalmazói a főtörténet szereplői, így metonimikus vagy akár színekdochészerű viszony is feltételezhető a két narratív réteg között. Sőt bizonyos esetekben a levélbetéteket *mise en abîme*-ként¹² olvasva, a bennük foglaltakat a regény egészére érvényesnek tételezzük. A szintek közötti felfüggesztés pedig átmeneti, mivel a levélszöveg végeztével többnyire visszaáll a beágyazó narratíva rendje, a történetmondás stafétabotja visszakerekül a főtörténet elbeszélőjéhez.

¹¹ Genette paratextus-fogalma a regény főszövegének alárendelt, járulékos elemeire vonatkozik. Ilyen például a cím, az alcím, az előszó, az utószó, a lapszéli vagy lapalji jegyzetek, az illusztrációk, a műfaji megjelölés, a fülszöveg, az ajánlás stb. Továbbá a paratextus kategóriájába sorolható még a – többnyire kézzel írt – dedikáció, az aláírás, de a sajtóhibák és a tárgyi tévedések utólagos korrekciója is. Gérard GENETTE, *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, trans. Jane E. LEWIN, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, 1–15.

¹² A *mise en abîme* olyan textuális jelzés, amely elősegíti az olvashatóságot, mert bár felfüggeszti ugyan a főszöveget és ezzel üres helyeket generál, ám a két narratív réteg közötti analógiás viszonyból adódóan helyreállíthatja, kipótolja a hiányokat, így mintegy válogatva a szöveg kínálta jelentések között. A *mise en abîme* tehát egy olyan önreflexív konstrukcióként értelmezhető, amely a beágyazó és a beágyazott réteg között analógikus s egyúttal alárendelő viszonyt feltételez, tehát a beágyazott narratíva kicsinyített mása annak, amiben benne foglaltatik. Lucien DÄLLENBACH, *Reflexivität és olvasás*, ford. BENE Adrián = *Narratívák*, 6, *Narratív beágyazás és reflexivitás*, vál., szerk. BENE Adrián, JABLONCZAY Tímea, Bp., Kijarat, 2007, 39–54. Vö. még Roman INGARDEN, *Az irodalmi műalkotás*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1977, 336–337; illetve az ingardeni Leerstellen továbbgondolása: Wolfgang ISER, *Der Akt des Lesens*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1976, 280.

A beágyazó technikából adódik, hogy a regény szintjei is megkettőződnek, ennek összes retorikai következményével együtt, így a recepció is többrétegű, hiszen mindenkor olvasói helyzetünkben kell kibogoznunk a történet és a beékelődő levélszöveg tereit, idejeit, szereplőit, íróikat, hallgatóikat és olvasóikat, végül pedig egymáshoz való viszonyaikat.

A levelek ugyan jelölten egy másikhoz szólnak, ám e megszólított szerepkörébe az olvasó önmagát is beleérti, így az aposztrophé alakzatát önmagára is vonatkoztatja. A fogalmazványok egyfajta értelmezési mezeje már a regénybeli fiktív befogadás során jelölődik, amiben valódi értelmezői helyzetünk kicsinyített tükrét láthatjuk. A recepciót árnyalják továbbá a befogadást színre vivő történetmondói kommentárok, amelyekhez képest az olvasó szöveginterpretációját részben vagy egészben affirmatívan vagy tagadólagosan alakíthatja. E jelenségekben tehát érzékelhetővé, sőt gyakorta jelöltté válik a szintek különbsége, ami metalépszist¹³ idéz elő, s ez a szöveg összetett vonatkozathatóságát mutatja.

A regénybe ágyazott levelek feltérképezését nem rekesztjük be az egyes levélbetétek narratológiai, textológiai vizsgálatával, hanem a levélre mint cselekményszervező elemre, dinamikus motívumra¹⁴ is figyelmet fordítunk. E műfaj magában hordozza azt a lehetőséget, hogy a levél anyagszerűsége, kézzelfoghatósága a figyelem középpontjába kerüljön, így egy levél nemcsak egy intradiegetikus narratív struktúra lehet, hanem elvesztése, elrejtése, megsemmisítése, megkésettisége, hamisítása, idegen kézbe kerülése stb. a cselekményszerveződés eszközévé válhat.

*

A Kemény regényeivel való foglalkozás elsődleges kérdése a hiteles szöveg felkutatása, ugyanis regényeinek kritikai kiadása még mind a mai napig várat magára. A jelen dolgozatban hivatkozott levélrészleteket szövegkörnyezetükkel együtt legalább három kiadásban megvizsgáltuk: az első kiadást a Gyulai-féle tizenkét kötetes *Összes műveinek*¹⁵ részleteivel, valamint a Szépirodalmi Kiadó életműsorozatának vonatkozó szövegegyeségeivel olvastuk össze. Így tanúi lehettünk, hogy ez utóbbi kiadásban a szerkesztő, Tóth Gyula korántsem minden esetben,¹⁶ de sokszor visszajavította Gyulai korrekcióit,

¹³ Gérard GENETTE, *Metalepszis*, ford. Z. VARGA Zoltán, Pozsony, Kalligram, 2006, 8.

¹⁴ Borisz TOMASEVSKIJ, *Irodalomelmélet = A modern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal, VILCSEK Béla, Bp., Osiris, 2001, 268–286, 273.

¹⁵ KEMÉNY Zsigmond *Összes művei*, kiad. GYULAI Pál, I–XII, Bp., Franklin Társulat, 1896–1908.

¹⁶ A *Férj és nő*ből származó mondat – „S mily dús tenyészet mindenhol!” – első megjelenésbeli felkiáltójelét némely kiadás megőrizte, több kiadás azonban kérdőjelre módosította, vagyis, mint látható, a legutóbbi kiadások az első megjelenéshez nyúlnak vissza és nem a Gyulai gondozta textushoz. KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő*, kiad. SZILÁGYI Sándor, Pest, Emich és Eisenfels, 1852, 115; KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő, Ködképek a kedély láthatárán, Szelem és hiúság*, szerk. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1968, 51; KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő, Ködképek a kedély láthatárán*, Bp., Unikornis, 1996, 60. Ellenben: KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő* = KEMÉNY Zsigmond *Összes munkái*, III, kiad. GYULAI Pál, Bp., Franklin Társulat, 1896, 76.

ebben az első kiadást tekintve kiindulópontnak.¹⁷ Ezen hangtani, morfológiai, szó-, szintagma- és mondat szintű beavatkozásokat egyaránt értünk,¹⁸ melyek részletes elősorolásától eltekintünk.

A levélrészletek vonatkozásában az egyik legfontosabb kérdés, hogy a levél szövege hogyan különül el a főszövegtől. Az első kiadásban általában, ha volt levélkezddő dátum, az is külön nyitó és záró idézőjel között állt, ahogy a levél szövege az első sortól a berekesztő aláírásig. Gyulai e szerkesztést többnyire megőrizte, de néhol a dátumot záró idézőjel elmaradt. Tóth Gyula kiadásában ezen idézőjelek használatától eltekint, de ebben a formában is – úgy, ahogy a másik kettőben – a leveleket sorokkal választják el a főszövegtől, a dátum és az aláírás – amennyiben persze van – jobb szélre kizárva kiemelődnek.

A levélszövegek összeolvasása során két ponton találtunk értelemmódosító kivételre. A *Férj és nő* első kiadása Kolostory Albert apjának születését 1783. június 2-ára datálta, amely időpontra Albert levelének tanúsága szerint Norbert Lipót apja naplójában hivatkozik, ezzel szemben az összes többi – áttekintett – kiadás ez időpontot – úgy gondoljuk, tévesen – 1773-ra módosította. Ugyanis a regény elején, mikor Norbert Lipót apja etimologizálja a Kolostory családnevet, és ezzel szétbontja a család eredetének honfoglalás-kori történetét, 1783. június 2-át írunk, és éppen egy Kolostory-fiú keresztnévét zajlik. Mint később megtudjuk, Kolostory Andrásé, akinek legkedvesebb fia Albert volt. Ezért az első kiadásban megjelenő 1783-as évszámot véljük hitelesnek.¹⁹ Továbbá az első megjelenésben Eliz Virányosról írt első levelének kelte január 5-e, ebben a birtokra érkezés egy nappal korábbi élményéről számol be nagynénjének.²⁰ Ugyanakkor Eliz ezt megelőző levelét „Pest, jan. 5-én estvé”-re datálja az első szövegkiadás, amely keltezés a többi levél valamint az események ismeretében nyilvánvalóan téves, hiszen levélírónk nem tartózkodhatott egy időben Pesten és Virányoson. Ugyanígy januári hónapmegjelölés áll a Gyulai gondoza szövegben is, de a többi kiadásban a keltezés hónapját kipontozva találjuk. Az imént szóba hozott érvek alapján azt következtetjük, hogy mivel az előző levél január 5-ei, a következő pedig február 14-ei, így köztük csakis egyetlen 5-ei nap volt, azaz e levél a fikció szerint csakis 1844. február havában, annak is ötödik napján íródhatott.

*

¹⁷ Tóth Gyula a szöveggondozási elvekről a sorozat első kötetében, a *Gyulai Pál* című regényhez írt utószavában számol be: KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, I–II, szerk. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1967, II, 329–336, 330.

¹⁸ Csak két példa: eredetileg „több rokonszenvenvel bir”; Tóth Gyula kiadásában „több rokonszenvenet tanúsít”. Első megjelenéskor: „első szekerezésem”; Tóthnál: „első kocsizásom”. KEMÉNY 1852, 85, 76; KEMÉNY 1968, 56, 51.

¹⁹ KEMÉNY 1852, 8, 87; KEMÉNY 1896, 11, 57; KEMÉNY 1968, 11, 57; KEMÉNY 1996, 12, 47.

²⁰ KEMÉNY 1852, 19; KEMÉNY 1896, 164; KEMÉNY 1968, 160; KEMÉNY 1996, 122.

Kemény regényei közül a legtöbb levelet a *Férj és nő* tartalmazza. Ebből huszonkilencet teljes terjedelmében megismerhetünk, négyről pedig vagy az egyik szereplő, vagy az elbeszélő számol be. Ezek közül a Kolostory-testvérek mindkét fél részéről ismertetett levelezésével, Eliz Polidorához írott, válasz nélküli egyszólamú levelezésével foglalkozunk részletesebben, valamint Kolostory Albert Idunának írt szerelmes néhány sorával, ami eredeti formájában nem, csak Ondofredi szószerinti másolatában jut el címzettjéhez.

A regény 5. fejezete a Kolostory-testvérek levelezésével kezdődik, amelynek tizenhat leveléből tizennégynek a teljes szövegét, egynek bőséges utóiratát, és egyet említésből ismerünk. Albert tizenkét levelet címez bátyjához, és négy válasz érkezik hozzá. A levelezést az ő nézőpontján keresztül ismerjük meg, az ő levélírói magatartását és olvasói reakcióit követhetjük nyomon.

Bár tisztán intradiegetikus narrációval találkozunk a legtöbbet, hiszen nyolc levél kommentár nélkül, majd ismét három rövid betoldó útmutatással megszakítva következik egymásra – mindezek ellenére e levelezés alakíthatósága nem kerülheti el figyelmünket, ugyanis a regényolvasás linearitásából adódóan a negyedik fejezet zárlatának levelezést felvezető pretextusát nem tudjuk megkerülni. Az elbeszélő itt azon túl, hogy a két fivér ellentétező, nem minden malícia nélkül való jellemzését adja, hangsúlyozza emiatt a közlői helyzetét: a levelek stílusának és tárgyának rövid kivonatát bocsátja az olvasó elé, előreutal e levelek fogadtatására és értelmezésére, figyelmeztet, hogy e levelezés célja nem elsősorban a távollévő másikkal való párbeszédbe kerülés, sőt a történetmondás kereteit megsértve Tamás kárára ütközteti a szereplői és olvasói tudatok különbségeit, valamint magának a közlés gesztusának szóba hozásával saját elbeszélői intenciójára,²¹ és egyben az egész levelezés alakíthatóságára irányítja a figyelmet. E felvezetést tehát olvashatjuk előzetesen mint a szöveg felhívó struktúráját, amely értelmezési stratégiát jelöl ki a levelek olvasásához,²² és amihez a későbbiekben viszonyulhatunk.

Az olvasás során a pretextus intenciója tapasztalattá válik, ugyanis észre kell vennünk, hogy a történet – itt a levelek – sorrendje és az elbeszélés – itt a közlés – sorrendje nem esik egybe, vagyis a leveleket nem kronologikusan, születésük rendjében, külső nézőpontból ismerjük meg, hanem Albert szűkebb látószögén keresztül. Ez az eljárás elsősorban azzal magyarázható, hogy a regény egészét tekintve a fiatalabb Kolostory-testvér áll a középpontban. Másrészt az időzítés dramaturgiáját véljük felfedezni például abban, hogy Tamás november 12-i levele, amelynek – szintén az idő játéka, a késleltetés eszközének következtében záró sorában, azaz – utóiratában közli házassági szándékát, Albertet épp az Adélt célzó, napok óta tartó udvarlási készülődés közben találja. Mivel az ezen levél következtében fellángoló ellenséges indulat a gyújtópontja a később történeteknek – Albert ezt követő válasza miatt nem lép házasságra Adél Tamással, Albert pedig minden előzetes tájékozódás és kérdés nélkül ezért veszi el Elizt –, ezért e levélben a fent idézett elrendező diegetikus szerep beteljesedését látjuk: megérkezésében

²¹ „Legyen szabad tehát a két testvér közti levelezésből annyit a nyilván elébe hozni, mennyi elbeszélésünk fonalának továbbvezetésére mellőzhetlen.” KEMÉNY 1968, 50.

²² Wolfgang Iser, *Die Appelstruktur der Texte = Rezeptionsästhetik*, Hrsg. Rainer WARNING, München, Wilhelm Fink Verlag, 1975, 228–252.

az elrendezés dramaturgiájával szembesülünk, míg fogadtatását és későbbi sorsát mint a cselekményt alakító eseményt olvassuk.

A levelezés Albert római úti élményeiről beszámoló írásokkal kezdődik. A levelek kötelező formai elvárásaiból csak a keltezést jeleníti meg, a megszólítással a harmadik levélíg kivár. Albert mindössze háromszor említi bátyja nevét, azt sem kitüntetett, megszólított pozícióban, hanem a levél szövegébe ágyazottan. A keltezés paratextusa az egymásra következő élményét adja, ugyanakkor segít tájékozódni a történet sorrendiségében, az időzítés útvesztőiben. A megszólítás hiányában és persze a szövegek narratívájában azon – elbeszélői kiszólásban már előkészített – sejtésünket látjuk igazolódni, hogy e levelek jobbára monologikusak, inkább emotív, referenciális, mint konatív vagy fatikus funkciójúak. Albert ezen leveleit tehát javarészt naplóbejegyzésszerűnek látjuk,²³ mivel elbeszélőjük valamint tárgyuk is az én, az énnel történt események rögzítése, így sokkal inkább egy önmagával folytatott monológgal, semmint a másikat célzó, őt megszólító, vele számoló levélszövegekkel van dolgunk.

E folyamat annak ellenére sem törik meg, hogy Tamás első válasza színre viszi Albert leveleinek értetlen illetve félreértelmező, elutasító fogadtatását. A recepció travesztiáját látjuk abban, hogy Tamás, aki fellengzősnek titulálja Albert sorait, és mással olvastatja fel azokat, hangsúlyozva ő és én szembenállását, másolatot készített a levelekről, hogy Albert jó hírét keltse egykor volt barátai és vetélytársai előtt, azonban e gesztussal éppen hogy nevetségessé teszi, támadásoknak szolgáltatja ki öccsét.

Tamás levelét elbeszélői magyarázat kíséri, ami Albert reakcióit tárgyalja: (proleptikusan) Adél iránt felcsillanó érdeklődését és Tamás épp a levél anyagságában – papírjának finomságában és az utóiratában jelölt és – megtapasztalt pálfordulásának meg nem értését. De Albert – mint ahogy azt az elbeszélő előre is jelzi, és a levelekbe beavatódván mi is megtapasztaljuk – nem változtat eddigi beszédmódján, leveleinek stílusán, azok tárgya továbbra is az eddigi romantikus toposzokhoz²⁴ illeszkedik: a letűnt, a régmúlt iránti vágyódást, a romkultuszt, a művészet iránti rajongás vallásos élményét, a katolicizmus szertartásait övező vallási áhítatot, a halálélményt tematizáló leveleket részletes, melankolikus tájleírás, majd egy álomjelenet megelevenítése követi. Több forrás is – az elbeszélői előrejelzés, Tamás közlése, és saját olvasói tapasztalatunk egyaránt – azt erősíti bennünk, hogy e romantikus képzelgésnek az idősebbik Kolostory biztos nem szíves hallgatója. Tehát kérdésként merül fel, hogy Albert jelölten miért nem válaszlevelet

²³ Igaz, a *Férj és nő* nem *A hírlapszerkesztő naplójának* átdolgozása, mégis bizonyos vonatkozásban a kéziratában megsemmisült szöveg e regény előzményének tekinthető, hiszen mind a főszereplő nevét, mind bizonyos motívumokat – az arisztokrata család ősi nevek és régi családi legendák iránti rajongását – átörökíti. *A hírlapszerkesztő naplója* Kolostory Albert naplójával kezdődik, és mint feltételezhető, tartalmazta Malmy Ödön naplószerkesztő is. Vö. Báró KEMÉNY Zsigmond *Hátrahagyott munkái*, kiad. PAPP Ferenc, Bp., Franklin, 1914, 335–351, 345. A korai szöveg, ahogy már a címe is mutatja, kitüntetett helyen kezeli és szerepelteti a napló műfaját, amely műfajiság talán továbbörökítődik a későbbi Kolostory-figura megnyilatkozásaiba. Barta János is felveti tanulmányában Albert római leveleinek naplószerűségét, de benne a levélforma műfaji bizonytalanságát látja; BARTA, *i. m.*, 65.

²⁴ Z. Kovács ezt Žmegač nyomán „Poetik der Stimmung”-nak, azaz romantikus poétikának nevezi. Vö. Z. KOVÁCS, *i. m.*, 163.

fogalmaz, és miért folytatja beszámolóit az addigi stílusban,²⁵ ha azok bátyjában befogadóra nem találhatnak. E folytatatlagosság okát is abban látjuk, hogy Albert leveleinek célja az önreprezentáció: eleinte az önkifejezés akár csak monológban vagy naplószerűen, később pedig nagyobb, más közönség előtt.²⁶ Hiszen bár Albertet sérti leveleinek fogadtatása volt barátai és vetélytársai körében, mégis bátyja közvetítése révén írásaival e közönséghez is el tud jutni, és azok számára – ha nem is feltétlen ünneplő kontextusban, de – jelen tud lenni, és az effajta hiúság tőle nem áll távol. Mint az Tamás október 29-ei leveléből kitűnik, ha nem is e társaság, de egykori jegyese, Strahlenheim Adél számára magát úgy tudja majd mégis reprezentálni, hogy lelkesült, értő fogadtatására talál.²⁷ Fokozatosan lehetünk tanúi e folyamat kialakulásának, ahogy Albert levelei – majd pedig már egyéb cselekedetei: a lögyészi birtokról való lemondás, kép- és etaszervásárlás – egyre inkább Adél kedvében járására irányulnak. Mindezen indirekt módon alakuló háttér-kommunikáció az, amiből Albert Adél iránt újjólag feltámadó szerelmének képzetét megszövi.

Albert teljes terjedelmében megismert levélszövegei tehát inkább az én megjelenítődését, elbeszélhetőséget célzó naplószerű beszámolók. Címzettjük nem a jelölten megszólított, hanem egy később megalakuló közönség. A címzett végül mint kézbesítő funkcionál, és így e szövegek nem alakulásukban, címzetthez fordulásukban, hanem a küldés, közvetítés aktusának következtében válnak levelekké.

Tamás négy leveléből kettőt válaszként olvasunk egy korábbi fogalmazványra, így ezek visszautalási rendszere mindenképp figyelemreméltó. Az első levél analeptikus allúzióiról, a fellengzősnek minősített római beszámolókról és azok további sorsáról már volt szó, így tekintsük a regény egészének alakulására is befolyással bíró, Norbert nevét újrakontextualizáló november 12-i levelet.

A Norbert-családdal való megismerkedését Albert október 26-ai levele tárgyalja. Norbert Lipótot, a polgárt arisztokrata göggel festi meg, lenézése a család vélt névtelenségében nyilvánul meg,²⁸ miközben saját családja felmagasztosulását, a magyar ősi családok legendájának határait nem ismerő ismertségét látja abban megmutatkozni, hogy e Rómában élő magyar származású finánc nemcsak hogy családjának nevét, de birtokát is ismeri. A felvilágosult polgár és az arisztokrácia társadalmi szembenállása a regény egyik hangsúlyos eleme, amely oppozíciót mint a regény meghatározó állásfoglalását a szakirodalom részletesen körüljárja.²⁹

²⁵ „De bár kíváncsisága fölfokozva lön, óvakodón mellőze bármi célzást vagy kérdezősködést, s levelezését oly hangon folytatá, mintha Tamás bátya eleitől fogva a csín és szépízlés avatottja lett volna.” KEMÉNY 1968, 70.

²⁶ Kolostory külvilághoz való ragaszkodásáról lásd bővebben BARTA, *i. m.*, 68–70; Z. KOVÁCS, *i. m.*, 157–158.

²⁷ „Adél kisasszony egyedüli pártfogója római leveleidnek.” KEMÉNY 1968, 84.

²⁸ „De te, Tamásom, mosolygani fogsz, hogy az isteni Rómában egy név nélküli polgárcsaládról ennyit beszélek.” KEMÉNY 1968, 59.

²⁹ PAPP, *i. m.*, II, 138–141; BARTA, *i. m.*, 52–62; SÖTÉR István, *Férj és nő: A nemesi polgárosodás csapdái* = S. I., *Nemzet és haladás*, Bp., Akadémiai, 1963, 458–463; Z. KOVÁCS, *i. m.*, 155–159; SZEGEDY-MASZÁK 2007, 129–133.

Az olvasó mindeközben nyilván nem felejtette el a regény nyitányát, amikor is egy bizonyos, *Candide*-ot olvasó Norbert az ész, a logika eszközével rávilágít arra, hogy a nevére, rangjára, múltjára oly igen büszke Kolostory család neve tévesen kanonizálódott. Kolostory báró, miután féléves kutatómunka után kénytelen elfogadni, hogy családfájának gyökerei kétségesek, képtelen tovább élni: míg ő karszékbe szegeződik, a vár enyészet prédája lesz, vagyis az ősi múlt mítoszába vetett hit hiányában jelene is felszámolódik. A nyelv felforgató erejének bizonyítékát látjuk abban, hogy a név denotátumának hiánya, a vélt referencia felszámolódása megfosztja a családot biztosnak tételezett eredetétől és így egyedeiben is ruinalja azokat. Az elbeszélő, mikor a család múltbéli figuráinak történeteiről regényhősének bemutatására tér át, a generációk közötti korszakváltást a nyelv változásában mutatja be: jelölő és jelölt szétválásában ragadja meg, és az új korszakban új nyelv eljövételét látatja.³⁰

Norbert etimologizáló, dekanonizáló tevékenysége épp a Kolostory család hangsúlyozottan legrelevánsabb ünnepén, a keresztelő napján történik, vagyis a világfi a névadáskor, a hagyomány továbbörökítésének mitikus időpontjában fosztja meg a Kolostory családot nevének eredetétől. Albert levelében ezt a dátumot³¹ napra pontosan felidézi – illetve Norbert Lipóttól citálja, aki apja naplójából vette – és a család nevének továbbélését azon időponthoz köti, amikor is a legenda leromboltatott. Vagyis Albert nem látja e kitüntetett időpont kettős jelentését, azt, hogy benne kezdet és vég egybeesik.

A nem különösebben önreflexív Kemény-figurák közé tartozó Albert szeméről a hályogot Tamás levele sem oszlatja el. E levél válasz jellege már nyitó sorából egyértelmű. A válaszelevél attribútuma, hogy folyamatos retrospektív utalásokkal figyelmeztet, emlékeztet önmaga eredetére, a szövegre, amelyet születésének okaként jelöl meg. E válaszban azonban nemcsak Albert levele mint a szöveg keletkezésének oka jelenítődik meg, hanem mindeközben a család eredettörténetének új nézőpontú újramondásával és ezáltal újrendezésével van dolgunk.

Tamás múlthoz való viszonyát sem látjuk kevésbé problematikusnak. E viszonyulás ironikus megfestése látszik a november 2-i levélben, amikor is Tamásnak, a sertéshizlónak figyelme nem terjed túl – az elbeszélő jellemzése alapján – a házi és megyei viszonyokon, amikor Albert családi portrékhoz, emlékekhez való ragaszkodásán értetlenkedik, és a felvilágosodás korára hivatkozva a családi előítéletek háttérbe szorítására ösztönzi öccsét. Nem kevésbé mulattató a szóban forgó levél lidércnyomásos gyermekkori emlékének a megidézése sem. A család hősi legendájának letűnését a gyermek nézőpontjából rémmesei elemekkel festi meg. A Kolostory családnév jelentésmódosuláshoz hasonlóan itt a Norbert név kontextualizálódik újra, melynek során e név jelentése ruházódik fel újabb jelentésrétegekkel. Ezért is lesz a Kolostory családban többes számban is használatos, mivel egyszerre jelenti számukra a rémítőt, a család lerombolóját, sőt

³⁰ „Eltűntek a nevek, megmaradtak a dolgok. [...] Albert folyékonyan beszélt az átalakult idő nyelvével”. KEMÉNY 1968, 21.

³¹ Bevezetőnkben e dátumot pontosítottuk 1783. június 2-ára.

a család egyedi szótárának szitokszavát, az arisztokrácia ellenségét s az új korszellem lidércét.³²

A két főszereplő családneve éppen jelentésük szóródásában ragadható meg, ahogy a két család története is, egymáshoz való változó relációjában, az általuk képviselt társadalmi és – színekdochészerűen címpozícióba állított – magánéleti szerepük alakulásában beszélhető el.

Ezt a párhuzamot vetíti előre Tamás levelének ironikus, fecsegést berekesztő summázata, ami az egész regény viszonyában mint predikció olvasható: „Mily célja van a végzetnek ily randevú által? Nem azt akarja-e, hogy jól megrángasd a bankár orrát őseink iránti tiszteletből? Tedd, kedves Albertem! Mutasd meg annak a nyárspolgárnak, mi egy magyar mágnás. Szeretnék gyermekkori félelmeimért a bankár úron elégtételt venni.”³³

Tehát a név jelentésmódosulásait protenciós és retenciós módon is színre vevő, főként levelekben elbeszélte jelenetek előrejeleznek és felvázolnak egy értelmezési horizontot a regény egészének értelmezéséhez.³⁴ Ebből a nézőpontból válik indokolttá, hogy Albertben azért merül fel az Elizától való elválás lehetősége, mert Idunától fogant leendő utódjának tisztességes nevet akar adni. A vallási³⁵ és családi hagyományhoz való egyaránt szoros kötődése miatti kétségei azonban öngyilkosságba sodorják. Önmagát ugyan tovább tudja örökíteni, de nevét tovább hagyományozni Idunával közös utódjában³⁶ már képtelen, hiszen a várandós asszony a botrányt elkerülendő kénytelen Terényivel házasságra lépni. Albert önfelszámoló bukása, eredet híján való folytathatatlansága metonimikusan az egész arisztokrácia kudarcát, modern viszonyok között való életképtelenségét szimbolizálja.

A Kolostory-testvérek terjedelmes levelezését egy csonka levél, Albert levelének utóirata zárja. Ahogy arra már az írások időzítésének vizsgálatakor felhívtuk a figyelmet, a Kolostory-fivérek nem utólagos információközlésre használják e toldalékot, hanem mondandójuk csattanójával e záró részig kívánnak. Például Tamás november 12-i levelének post scriptumában közli öccsével Adállal való házasságának tervezett időpontját,

³² „...az mind Norbert, ki a jobbágyokat a földesúr ellen lázítja, ki a nemesi rendre irigykedik, a mágnásokat gyűlöli és a gazdagok vagyonára veti szemét. [...] Nagyapó koporsójába is a szeget mind a Norbertek ütötték... [...] Norbert csak allegóriai kép, és a korszellemet jelenti, mely a hűbériség ellen küzd, s minket, kik előjogok birtokában vagyunk, a közszabadság ürügye alatt akar kifosztani.” KEMÉNY 1968, 93.

³³ KEMÉNY 1968, 93.

³⁴ A névadás a regény egészén végighúzó kulcsfontosságú motívum. Már a regénynyitányban Keselykő etimológiájával találkozunk: „ki-ki átláthatja, miként hegyünk többre van teremve, mint név nélkül élni [...], s arról is ki-ki meggyőződhetik, hogy nevét csupán valami arisztokratikus lénytől, minő az oroszlán, párdúc vagy kesely, volt szabad kölcsönöznie.” KEMÉNY 1968, 7. De több levél is tematizálja e kérdést. Albert október 26-ai levelében Elizzel szembeni első kifogása: „Csak neve ne volna Lizi, mi a német szobaleányoké!” (KEMÉNY 1968, 58); Norbert névnapjának ünnepén közeledik egymáshoz a két család ifjú sarja, amire Albert elhallgatások között november 14-ei levelében utal (KEMÉNY 1968, 76).

³⁵ Albert valláshoz való viszonyáról lásd bővebben BARTA, *i. m.*, 69–71; Z. KOVÁCS, *i. m.*, 156–157.

³⁶ Elizzel közös gyermekével, Gizellával mint leánygyermekkel a család „ősi” neve nem öröklődik tovább. Sőt női ágon a családi vagyon sem öröklődik. Erről tanúskodik a felmenők helyzete is, hiszen Kolostory Andrásnak négy fia és hat lánya van ugyan, de birtoka csak a fiú leszármazottak között negyedelődik, ezért van az, hogy Albert a keselykői birtok negyede fölött rendelkezik.

némileg közönséges nyelvi regiszterbe váltva. E fordulat nem éri meglepetésként az avatott olvasót, hiszen az október 29-ei levelének utóiratában Tamás Adélt, mint egy vásári kancát ép fogai, egészséges gyomra miatt méltatja, azaz mint sertéshizlaló magasztalja jövődö(beli) áruját. Albert ugyan részben konstataulta, de nem jött bátyja pályafordulásának titkára, a beavatott olvasó előtt azonban nem maradtak homályban az Albert nőtlenségére tett célzások, az idősebb fivér otthonteremtő kísérletei valamint utalásai a házasság nehézségeire.

Albert azonban a házassági szándék bejelentése következtében – hiszen mint láttuk, épp az Adéllal való újbóli szerelem álomképeiben ringatta magát – minden viszonyából kisémmizve, megsemmisítve érzi magát, ezért önkéntelenül darabokra tépi a levelet. Majd az erre válaszként születő fogalmazványáról másolatot szándékozik csinálni, hogy levele és ezáltal bosszúja mindenképpen célhoz érjen. Az öt felszámoló sorokat anyagában is megsemmisíti, míg bosszúját az ismétlés, az újraelőállítás gesztusában kétszeresen is kiélvezi.

Az utóiratban Albert nyíltan nem ad hangot csalódottságának, felháborodásának, ennél ügyesebb levélíró. Intelemnek álcázott imperatívuszai a gyanú magvának elszórását célozzák, ahogy a leendő arát méltató sorai is az ellenkezőjét jelentik. Megnyilatkozásai épp fordított konnotációban jelennek meg: állításai tagadó mondatokká, tagadásai afirmatív jelentésű kinyilatkoztatásokká módosulnak.³⁷ Levelét kettős hallgatósághoz intézi, a házasság anyagi elvárásainak taglalása, a féltékenységtől való őrizkedést ajánló sorok Tamáshoz szólnak, míg a hirtelen elhatározásból hozott döntés, az Elizzel való házassági szándék kinyilatkoztatásának címzettje pedig egykor volt kedvese, Adél.

Tamás ügyetlensége, saját sorsának elhibázása hovatovább abban áll, hogy nem tudja Albert levelét a fonákjáról olvasni, azaz eredeti – alig leplezett – intenciója felől értelmezni, miközben hasonló kétértelműségekkel és utalásokkal leveleiben ő maga is élt. És nemcsak hogy nem lát át Albert homályosnak alig mondható célzásain, hanem még továbbítja is menyasszonyának a levelet, ezzel végképp a tervezettel ellenkező irányba terelve az eseményeket. Botorsága tehát abban nyilvánul meg, hogy korábbi kézbesítői szerepét nem képes az adott helyzetben újragondolni.

Albert tehát egyszerre számol a kettős hallgatósággal, valamint Tamás bárgyúságával, és e levelet mint az események befolyásolását célzó eszközt működteti, s mint látni fogjuk, jól, hiszen e fogalmazványának következtében Adél valóban eláll házassági szándékától.³⁸

A levélírást követő önmeggyőzés helyzetében tanúi lehetünk annak, hogy egy szöveg hatáspotenciálját nemcsak olvasójára, hanem alkotójára is kifejtheti, hiszen a szöveg megszületésének pillanatában leválik alkotójáról, mint független nyelvi jelek és struktúra kezd működni, és a benne felkínált potenciális sokrétűséget bármely értelmezője aktualizálhatja. Ezt teszi Albert is, mikor e levél hirtelen jött kijelentései felől tekinti korábbi

³⁷ „Őrizd magad a féltékenységtől! [...] Adél az Isten angyala, neki elvei vannak... ő nem könnyelmű, nem kacér, nem ledér. Óh! Adél tüzesen fog szeretni a mézeshetek után is. Csak te ne legyél kételkedő, bizodalmtalan...” KEMÉNY 1968, 98.

³⁸ „Emléke sajn, éget. S mindennek Albert az oka. De miért is adtam át a levelet?” KEMÉNY 1968, 113.

leveleinek állításait, és azokból önmaga meggyőzése valamint mostani és egykori sorainak kontinuitása végett, egy hitelesnek tűnő értelmezési lehetőséget állít össze.³⁹ Sokkal inkább foglalkoztatja, hogy e folytonosság korábbi levelei és a mostani, azaz akkori és jelenbeli énje között fennálljon, mint hogy e tény a valóságra vonatkoztatható legyen. Albert másodsorban vizsgálja meg hamari állításainak a regénybeli valósághoz való viszonyát, és elsőre némileg könnyelműnek tűnik a következtetés, hogy amennyiben e referencia nem állna fenn, az öngyilkosságot választaná. De a regény beteljesíti e jóslatát. Az ok ugyan nem Eliz visszatartása, hanem Albert két hagyomány között választani nem tudása.

A regény recepciótörténetében megképződő Albert figurájához⁴⁰ talán a valóságreferencia hiányát vagy másodlagosságát tudjuk hozzátenni, vagyis hogy számára sokkal fontosabb – mint ahogy azt már fentebb is fejtegettük –, hogy önreprezentációja önmagához hű, folytonos legyen, mint az, hogy a valósággal összhangban, azaz igaz legyen. Albert ebben nagyapjára emlékeztet, akinek sorsát az töri kerékbe, hogy Norbert rámutat: a családja folytonossága hamis eredetre – areferenciális denotátumra – vezethető vissza. Némi ironikus kritika sejdíthető abban, hogy az arisztokrata család az oly igen vágyott folytonosságot épp azáltal hozza létre, hogy tagjai más-más úton ugyan, de elkerülhetetlenül szembekerülnek a folytathatlanság problematikájával.

E teljes levélszövegeiben feltáruló levelezés engedi át leginkább a történetmondás lehetőségét szereplőinek, ezzel több levélszövegen keresztül az intradiegetikus, egyes számú beszélői énnak teret engedve. Azonban a szöveg több eljárása: a pretextus direkt alakítottságot felvállaló kijelentései, a leveleket keretező paratextusok, bizonyos kötelező formai elvárások megléte, máskor hiánya, a közbeszólások, az időzítés, a digresszív beavatkozások, az elhallgatott levél illetve levélrészlet folyamatában mégis a szövegteremtés diskurzusát állítja a középpontba, ezzel megbolygatva a szöveg referenciális státuszát, ugyanakkor olvashatóságához – mint azt eleddig bizonyítani szándékunkban állt – új értelmezési horizontokat kínál.

*

A *Férj és nő* harmadik levélírója Eliz. Ő összesen kilenc levelet ír Polidorának, hatot közvetlenül házassága után, 1844-ben, hármat pedig e viszony megromlásakor, 1846-ban. A címzett nagynéni válaszleveleit egyik esetben sem ismerjük. Így ennek következtében Eliz leveleit nem a rákövetkező válaszokkal olvassuk össze, hanem egymáshoz való viszonyukban tekintjük.

Nincs elbeszélői magyarázó pretextus, ahogy nincsenek az egyes leveleket kommentáló, a levelezés folyamatosságát megszakító kiszólások sem, valamint utólagos értelme-

³⁹ „Szerencsémre annak a szűk eszű Tamásnak, ki annyit ért a költői eszmékhez, mint én az aranykészítés titkához, Lizáról néhány fellengző levelet írtam, melyet Adél olvasott, s így még daczból támadtnak sem mondhatja házasságomat... Büszkeségem mentve.” KEMÉNY 1968, 99.

⁴⁰ A romantikus, térben és időben távol eső után vágyódó, művészet iránt vallásos áhítattal rajongó, elegáns, hiú világfi ugyanakkor egy polgárosodó világban a hűbériség szellemének foglya.

zések sem. Az elbeszélő sem a levélírás, sem a befogadás helyzetét nem viszi színre, sem a levelek későbbi sorsáról nem beszél. Nem alkalmaz határátlépéseket, beavatott olvasóját többletinformációkkal nem ruházza fel. Nem lép fel diegetikus elrendezői szerepben, a szöveg teremtettségét nem hangsúlyozza lépten-nyomon. Ennek következtében a történetmondás stafétabotja végig a levélíró kezében marad, és az olvasó nem kap instrukciókat a befogadáshoz. Ezen eljárások hiányában mind a levélíró, mind a megszólított pozícióját sokkal inkább önmagára tudja vonatkoztatni, és a leveleket – állandóan önmaga jelöltségét hangsúlyozó közvetítő híján – sokkal közvetlenebbül érti. E szabadság következtében valóban létrejön a látószögváltás, és Eliz örömeit és bánatát belülről láthatjuk. A Kolostory-testvérek levelezését állandóan figyelő és kommentáló elbeszélő jelenlétével és értelmezést befolyásoló kiszólásaival, miközben egyrészt megjelenítette, másrészt azon nyomban kétségbe is vonta, zárójelezte vagy törlésszel alá tette a megnyilatkozásokat. Eliz leveleinek közreadását is megelőzi egy rövid bevezető, és az elbeszélő, visszavéve a történetmondás fonalát, viszonyul – a történet további alakításában is – a levelekben elhangzottakhoz, de jelenléte sokkal visszafogottabb, mint a Kolostory-fivérek leveleinek közlésekor. A folyamatosan közbeszóló elbeszélői jelenlét hiányát tehát azzal magyarázzuk, hogy Eliz így sokkal tisztábban, mindenféle átértelmező felhang nélkül tud megnyilatkozni, ezáltal leveleit sokkal őszintébbnek, figuráját pedig sokkal rokonszenvesebbnek érezzük.⁴¹

Hasonló módon magyarázzuk a válaszlevelek hiányát is. A fikción belül e válaszok megszületnek, ezekre Eliz leveleinek némely visszautalásaiból következtetünk,⁴² sőt ennek nyomára bukkanunk más események kapcsán is, például, hogy Polidora levélben értesíti sógorát lányának és vejének megromlott viszonyáról, amelynek következtében Norbert kezdi kézbe venni a fiatalok sorsának alakítását; de az olvasó ezen szövegek egyikével sem jön tisztába. Az elbeszélő tehát úgy alakítja e párbeszédet, hogy az olvasó csak az egyik fél monológját ismerhesse meg.⁴³ Habár az ifjú feleség minden levelében megszólítja Polidorát, valóban őt célozzák a sorai, valóban számára argumentálja az eseményeket, de mégis mind örömének, mind bánatának megfogalmazásához csak az ő egyedi nézőpontján keresztül jutunk és jutunk közel. Ugyanis az olvasói közelkerülés élményét megtörné, átértelmezné Polidora bármely típusú megnyilatkozása, akár észérvű tanácsai, akár szívbéli megnyugtatói, illetve – Eliz árultatása kapcsán – Albert könynyelműségét taglaló intelmei. Sőt Polidora nézőpontjában valamilyen módon – akár nyilvánosan, akár elhallgatva – meg kéne jelennie a középkorú lady özvegyasszonyi szerepének és ennek tartóssága fölötti fájdalomának, hiszen Polidora Albert iránti vonzó-

⁴¹ Eliz alakját tanulmányában Barta János is felmagasztosítja, tipológiájában a „törékenyek” közé sorolja. BARTA János, *Sorsok és válságok: Kemény Zsigmond tragikus emberalakjai* = B. J., *A pálya végén*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 186–217, 206–207.

⁴² Vö. „Hibáztatod, néném, hogy miért nem éreztettem vele mindjárt az első percben, miként tudom s tűnni nem fogom kicsapongásait.” KEMÉNY 1968, 238.

⁴³ Péterfy Kemény regényalakjait általában képtelennek ítéli a párbeszédre, megnyilatkozásait a szövegben elszórt monológokként értelmezi. PÉTERFY Jenő, *Báró Kemény Zsigmond mint regényíró* = P. J. *Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 550–585, 567.

dását mind Albert levele, mind az elbeszélő többször megemlíti.⁴⁴ Eliz megnyilatkozásai tehát mindezen árnyalatoktól függetlenül, értelmezésektől szabadon, tisztán, olvasatlanul állanak elénk, és így a recepciós munka során a mi regényolvasói tudatunk generál válasszokat, mi kerülünk a megszólított helyzetébe és hozunk létre folytatólagos párbeszédet a szövegekkel.

Eliz 1844-es hat levele közvetlenül a házassága utáni idill képeit festi meg. Az időben való előrehaladással tanúi lehetünk, ahogy Eliz egyre biztosabban szeret, és egyre biztosabban véli magát viszonszeretve lenni. Boldogságának biztosítékát hangsúlyosan nem az álmvilágban, hanem újdonsült férjében látja, minden levelének középpontjában Albert áll. Albertet kevésbé új cselekvések közepette, mint inkább új nézőpontból látjuk, hiszen a Bécsben örömmel mulató, a társasági élettől visszavonuló, az esténként felolvasó férj Eliz látószögén keresztül felmagasztosul. A szerető nő jellemzésén keresztül Albert jellemének addig ismeretlen tulajdonságai mutatkoznak meg: tapintatos odafigyelés, szerető, önfeláldozó gondoskodás (azért a targoncát toló, kertészkedésben is odaadó munkás férfi alakját némileg már túlzásnak látjuk). Bár a feleség belső fokalizációjú, elfogult elbeszéléseiből sejtjük, hogy e jellemvonások Albertnek kevésbé tulajdonságai, és okuk inkább a jellemző és jellemzett között fennálló elfogult érzelmi viszonyban, semmint Albert alakjának sokrétűségében keresendő. E sejtésünket a levélközlést berekesztő elbeszélői sugalmazás tovább erősíti,⁴⁵ majd bizonyítva látjuk az eseményekbe és Eliz két évvel későbbi elkeseredett leveleibe egyre jobban beavatódva. Mindezek ellenére Eliz levelei mégsem válnak nevetségesség tárgyává, mert bár eleinte ugyan felülstilizálja a férfit – de hangsúlyosan nem álmképekből szövi meg alakját, mint tette azt Albert Tamás leveleinek Adélt idéző sorai kapcsán –, de akkor is kitartóan, hűen és lemondón szereti és jeleníti meg, amikor megcsalásának tényével már tisztában van.

Albert és Eliz leveleinek ismeretében módunkban áll férj és nő egymásról adott jellemzését összevetni, melyek jól mutatják és kimetszik kettejük érzelmeinek különbségét. Albert hűtlensége, Elizzel való meglegedni nem tudása már kódolva van a polgárlány alakját megfestő soraiban, akinek legnagyobb erényét szerénységében látja, míg az aszszony második levélcsokrában ugyan lehámozza férjéről a ráruházott nagyszerű tulajdonokat, de őt sem hibáztatni, sem felelősségre vonni nem áll szándékában.

⁴⁴ „Polidora a koketté válni akaró vén Rómát oly érdekesen rágalmazta, hogy egészen elfeledtem, hogy ő is néha tetszelgteni kíván, s hogy a harmincöt éves nő, ha özvegy, ritkán elégül meg a kornak, melybe lépett, szerény igényeivel.” „Figyelmeztetései talán húga iránti ragaszkodásból, talán önzésből támadtak. Maga sem tudott kedélyéről számot adni. Mert Albertteli vitatkozásai határozatlan színű érdeket gerjesztettek benne a különös eszméjű ifjú iránt, mely barátság és vonzalom közt vegyült föl. [...] Egy Velletriből jött ösmerősenek csodálatos regéi a Herminá-n történt kalandról, és Eliz sápadt arca, midőn Albert elbúcsúzott, bizonyos ingerültségre hangolta, melyet ő húga miatti aggálynak tekintett, de amely a szív titkos műhelyében – hol a benyomások olvasztatnak föl, hogy mozgásba hozassanak – talán salakkal is vegyült... [...] Most először villant meg eszében, hogy kitörései féltékenységre is magyarázhatók: most először sejté, hogy ingerültsége nem volt a körülmények által egészen indokolt.” KEMÉNY 1968, 64, 78–79.

⁴⁵ „Hogy azonban a szerető nő nem ítélte-e saját szíve szerint Albert szívére, s hogy az elragadtatást, mely keblében – mint Vesta-tűz – olthatatlanul élt, nem vette-e a magáé helyett férje szerelmének is hévfokául – e kérdésekre csak az idő fog biztos feleletet mondani.” KEMÉNY 1968, 169.

A harmadik virányosi levél utóiratából értesülünk először Eliz várandósságáról, amit a július elsejei levél erősít meg, majd pedig a boldog levelezést követően Kolostory Gizella keresztelője zárja a második rész első fejezetét. E beavatási ünnep jelölten is visszautal a Kolostory család korábbi keresztelőjére, amely kitüntetett továbbhagyományozási ünnepen Norbert érvei alapján a család eredetének honfoglalás-kori legendájába vetett hit leáldozott. Az új Kolostory-utód születése egyrészt a család újjáéledésének reményét, Albert a férj és az apa szerepében való önmagára találásának esélyét jelenti, másrészt azonban a narratori vélekedés előreutalásaiban és a szöveg elrendezésében – a fejezet zárlatában a Virányosról épp Szentágosta felé vezető rövid sétaút bájai részleteződnek – e felemelkedés lehetőségét kétely homályosítja el. Így a hagyományba iktatás ceremóniája retenciós és protenciós részek közé ékelve, azokkal egybejátszatva nyeri el szemiozisanak komplexét.

A levelezés két évvel későbbi szövegei a korábban elbeszélt idill széthullását jelenítik meg. Időközben Eliz sejtése Albert hűtlenségéről bizonyossággá válik, ugyanis Ondofredi közvetítése által megismeri Albert Idunának írt szerelmes levelének tartalmát. Polidorát megszólító sorai a múlt és a jelen hasadása miatti elkeseredés tanúságai. A levelek írójuknak érzelmi állapotát megalkotottságukban tükrözik vissza: kérdések és felkiáltások hadát elhallgatások, kihagyások szakítják meg és fokozzák tovább. A három levél folyamatában ad számot az Elizben dúló kétségek elhatalmasodásáról, amelyek betetőzésének következtében elhallgat. Ahogy Albertet sem vádolja szavakkal, türelmes, kíméletes hallgatásba burkolódzik, úgy Polidorának sem ír többet, nem panaszkodik. Így az elnémuló hang és a megszűnő írás párhuzamosságának tükörfenete az érzelmek elbeszélhetetlenségét állítja, és megerősít bennünket az asszony jellemének szilárdsága felől. E hallgatás – mint látni fogjuk – Eliznek nem a várt reményeket hozza. Albert, aki Tamás leveleinek is ügyetlen olvasója volt, hisz az Adélra tett rejtélyes utalásokból fantazmagóriákat szült, míg Tamás egyéb célzásainak kibogozásán kevéssé fáradozott, felesége hallgatásából beleegyezést és feloldozást olvas, vagyis épp szándékával ellenkező módon érti (félre).

Eliz levelei tehát monológként, visszajelzések, tanácsok, megnyugtatók, érzelmi pártfogások, válaszok híján tárulkoznak elénk. A regényen belüli világban levelei nem találnak párbeszédre, illetve a dialógus e fele nem jelenítődik meg, ezek hiányában a levelek befogadójának pozíciójában az olvasó áll, aki az értelemtulajdonítás feladatát e hiátus által megszólítva, annak tudatában végzi. Az egyetlen episztoláris alany egy szólama, majd annak is elhallgatása a figura párbeszédre nem találását jeleníti meg. Konkrét és közvetett megszólítottjai nem adnak neki mint megszólaló másoknak arcot és hangot, a beszéd képességével nem ruházzák fel. Vagyis Eliz szólamában és végül elhallgatásában a meg nem értés alakzatát látjuk megmutatkozni.

*

A *Férj és nő* című regényből eddig egy mindkét fél leveleibe betekintést nyújtó, teljes és egy egyszólamú levelezést vizsgáltunk meg közelebbről, azonban most egy igen rövid, de annál bonyolultabb sorsú szerelmes levélre összpontosítunk, alakulását keletkezésétől komplikált célba érkezéséig és annak (illetve azoknak) következményéig követjük nyomon. Albert Idunának rajzkrétával írt, rajzmappába rejtett szerelmes négy soráról van szó. Bár szóról szóra, mindenféle csonkítás nélkül ismerjük Albert levelét, annak kitüntetettsége mégsem szövegében áll, hanem a sajátosan megkettőződő szövegekben, azok célba jutásán és a megduplázódó levélírói és -olvasói helyzetekben.

Már a levél születésének körülményei iránt is figyelemmel vagyunk, ugyanis egy remek dramaturgiájú és jól rendezett jelenetben Iduna mindhárom udvarlója kézbe veszi a grófné rajzait tartalmazó mappát, így mindhárom epekedő férfi látószögén keresztül nyomon követhetjük, miként értelmezik az ott látott képeket. Mielőtt Terényi fellapozná a mappát, annak minősítésébe már külső nézőpontból beavatva vagyunk: a képek alkotójuknak élettörténetét elevenítik meg, feltehetőleg elsősorban a túlzás, a giccs, az egyértelmű megfeleltetések eszközével.⁴⁶

Terényi négy képnél időz el, a kivégzés szcénájában a hóhér alakjában Iduna egykori férjére, Manfred⁴⁷ grófra ismer, míg a második kép indián jelenetében, a lekötözött férfi arcmásában Iduna egykori szerelmére. A tengeri viharban elalélt asszony és az ő megmentésén fáradozó ifjú jelenetéből, illetve a cigányromantika ezt követő csendéletében ringatózó csónakban enyelgő párocskából csak a női alakokban ismer rá Iduna mására, és bár előtte a férfi vonásai ismerősnek tűnnek fel, őt origináljával azonosítani nem tudja. (Az olvasó az immár harmadszor – hiszen Polidora is ugyanezt a jelenetet meséli el Eliznek Albertet rossz hírbe hozandó – elé kerülő jelenet tagjait persze könnyedén azonosítja.) Terényi számára tehát a rajzok az alakok megfeleltetésével nyerik el jelentésüket, és az alkotó és egyben szereplő figura, Iduna ledér, buja, sőt kegyetlen jellemrajzát adják.

Albert, a rajzalbum következő áttekintője a tengeri vihar gőzösében rögtön a Hermínára és a központi alakok jelenetében Idunával közös kalandjukra ismer. A folyamatosan önmaga reprezentálásán fáradozó Albert hiúságának mi sem hízeleg jobban e rajznál, és rögtön a felismerést követő indulat szövegezéséhez fog, és egy papírdarabon szerelmi vallomást tesz. De könnyelműen sem borítékkal, sem pecséttel, sem pedig kézjeggyel nem látja el a sorokat, így a feladó kilétére csak a levélke elhelyezéséből, az azt körülölelő kontextusból lehet következtetni, mivel Albert a tengeren édelgő pár mellé csatolja

⁴⁶ „Minden idegen a művészi kezet bámulta volna az album átforgatásakor, de ha lenne Idunának oly ismerőse, ki egész élettörténetét tudná, némi szívszorongást kapna a sivár szenvedélyek és kalandori ötletek miatt, melyek most egy bűbajos tájkép, majd egy csodálatos esemény vagy népszokás közé vannak rejtve.” KEMÉNY 1968, 203.

⁴⁷ Mint taglaltuk, e regényben különös hangsúlyt kapnak a nevek, így feltételezzük, hogy Iduna hajdan volt férjének a neve Byron drámai költeményének címszereplőjére utal, akit a természet titkaiba, misztikumaiba való beavatódás hajt. Iduna pedig határozottan elhatárolódik a rejtélyek világától, függetlenedni igyekszik férjének nevétől is. Vö. „Én a rébuszokon és szőrejtélyeken szeretem olykor fejemet törni, de sohasem a burkolt célzásokon oly körülményekre, melyeket nem értek.” „Idunát ne hívd Manfred grófnénak, mert néhai férje nevét unja...” KEMÉNY 1968, 232–233, 229.

billet doux-ját. A szöveget keretező paratextusok hiányát használja ki Ondofredi, aki szerelmének reményeit az újabb udvarlók, s főleg Kolostory fellépte miatt szétfoszlani véli és ezért szóról szóra lemásolja Albert vallomását, majd okulva az ő hibájából, pecséttel zárja le azt. De beavatkozó tevékenységének itt koránt sincs még vége, mert mikor Idunát e csendeletről faggatják, és az asszony a pásztorórák nyugalalmát unalmasnak titulálja, akkor egyedül csak az intrikus katona érti helyén e nyilatkozatot, és ugyan magát elutasítva, de egyszersmind Albertet bosszulva látja. Albert pedig e visszautasítás miatt kerüli hosszasan a szentágostai birtokot, egészen addig, míg e csalásra Iduna estélyén fényt nem derítenek. Ondofredi pedig, hogy bosszúját kiteljesítse, a levél eredetijét névtelenül Elizhez juttatja el, Albert levele így nemhogy célba nem ér, hanem épp a legkevésbé illetékes olvasó kezébe kerül. Felesége, aki a szöveget keretező paratextusok híján a kalligráfiából azonosítani tudja a szerzőt, e levélben gyötrő kételyeit látja igazolni, és darabokra szaggatva megsemmisíti. Azonban nem a lesújtó felismerés okozta indulat vagy a személyét ért sérelem miatt semmisíti meg a levelet – mint Albert tette Tamás levelével, ami Adéllal kötendő házasságukról számolt be –, hanem mert Albert elől akarja elhallgatni a felismerés tényét, őt akarja megkímélni, mentesíteni e szavak felelőssége alól.

A levél kicserélése és a szerepek felcserélése komikus motívum, amit az ismétlések még tovább fokoz(hat)nak, de Kemény regényeire jellemző módon⁴⁸ e retorikai alakzat itt sem mint a paródia eszköze működik, hanem azáltal, hogy új kontextusba ágyazódik, éppen ellenkező előjelű események beindítója lesz, a cselekmények alakulását tragikus irányba befolyásolja.

Albert levelének sorsa tehát a levél kommunikációs funkcióját, e kommunikáció működésének ontológiáját mintázza meg. Az azonosítást segítő paratextusok hiányában levele nem ér célba, hanem helyette, egy indiszkrét beavatkozás következtében annak másolata áll, azonban az utánzat nem képes az eredeti funkcióját betölteni, amelynek üzenete és megszólítottja ugyan azonos, azonban feladója más.

A másolat ügyének tisztázása illetve Albert eredeti levelének Elizhez kerülése jól mintázza, hogy egy szöveg ontológiai státusza a kommunikáció összes tényezőjének működésében áll, és mindössze egyetlen elem – akár a feladó, akár a címzett – cseréje az értelem teljes deformációjához vezet.

*

Célunk tehát az volt, hogy a *Férj és nő* levélszövegeire fókuszálva – s észrevételeinket a mű egészére metonimikusan kiterjesztve – rávilágítsunk: Kemény epikai műve, miközben nagymértékben hordozza a hagyományos prózaelbeszélés elemeit, kísérletezéseiben egy modern poétika jellegzetességeit is felmutatja. Alakzatokon és allúziókon alapuló szövegszervező eljárásokat helyez előtérbe, ezzel szövegszerűbb prózavilágot

⁴⁸ Gondolunk itt a szerelmi légyott szerepcseréjére, amit mind Beaumarchais a *Figaró házasságában*, mind Jósika A *könnyelműekben* komikus módon jelenít meg, ellenben a *Ködképek a kedély láthatárán* című regényben Florestán családjának tragédiájához és teljes széthullásához vezet.

teremtve, ahol a történetmondás mikéntjére és a szöveg megalkotottságára helyeződik a hangsúly. Az összetett, egymásba ékelődő narratív struktúra miatt megsokasodó és szóródó szereplői, beszélői és hallgatói nézőpontok perspektíaváltásokat eredményeznek, amelynek következtében megtörik a lineárisan előrehaladó történetmondás folyamatossága, vagyis felszámolódni látszik egy megnyugtató diszkurzíva lehetősége.⁴⁹ A levelek vizsgálata továbbá módot adott arra, hogy az eredetileg párbeszédre törő forma kereteiben végigkövessük, hogyan jelenítődik meg a levélírói szubjektum; miként reprezentálja magát az én a másik számára, hogy beszél el, tárja fel, majd hallgattatja el önmagát, vagyis hogy a másik mint idegen alteritásában miként szegül ellen a megismerhetőségnek.⁵⁰

A szöveg textuális működéseinek hangsúlyozódása az olvasóval szembeni elvárásokat is megváltoztatja, így e regényhez aktív olvasói alkotótársként viszonyulunk, egy olyan olvasási móddal, ami magyarázza és egyben meg is alkotja, hogy e regény a jelen érdeklődésére folyamatosan számot tart, mivel szöveggént fogadható be.⁵¹

Az újraolvasás motivációja alatt tehát az volt a szándékunk, hogy egy részegység, a levelek szempontjából a regény egészére nézve olyan kérdéseket, esetleg megállapításokat fogalmazzunk meg, amelyek reményeink szerint újrendezik, új megvilágításba helyezik az eddig más módon ismert és olvasott szöveghelyeket.

⁴⁹ Vö. ISER 1994, 327–328.

⁵⁰ Vö. Emmanuel LÉVINAS, *Teljesség és végtelen*, ford. TARNAY László, Pécs, Jelenkor, 1999, 155–168.

⁵¹ Vö. ANGIALOSI Gergely, *Az intertextualitás kalandjai*, Hel, 1996, 5.